

H. Varga Márta*

A 'BIRTOKLÁS' KIFEJEZŐESZKÖZEI

(funkcionális megközelítésben)

A birtoklást kifejező eszközök számbavételével és azok leírásával sokan és sokszor foglalkoztak már az első nyelvtaníróinktól kezdve. Mivel a 'birtoklás' jelentést (a birtokviszonyt) különféle nyelvi szinteken realizáló nyelvi elemek hordozzák, érdemesnek tűnik ezeknek a nyelvi elemeknek a rendszerezése és funkcióik elkülönítése (a morfológiai, szintaktikai, szemantikai szintű eszközök rendszerint együtt játszanak fontos szerepet a birtoklás nyelvi realizálódásában).

I. Morfémák:

1. birtokos személyjelek,
2. az *-é* birtokjel.

II. Szintagma: birtokos jelzős szerkezet

1. pronominális szerkezet, például *az én házam, az ő háza,*
2. nominális szerkezet, például *báztető, a ház teteje, a ház(nak a) teteje, teteje a háznak.*

III. Szintaktikai birtokviszony: birtoklásmondat, például *Kovácséknak van nyaralójuk, Nekem van autóm.*

IV. Szemantikai birtokviszony: birtoklást kifejező / birtokos melléknévi összetételek

1. *-(V)-s* képzős melléknévek (*piros tetős ház*),
2. *-(j)ű* képzős melléknévek (*kék szemű lány*),
3. *-i* képzős melléknévek (*elnöki beszéd*),
4. *-tlAn* (fosztó)képzős melléknévek (*családtalan ember*), illetve a velük szinonim jelentésű egyéb, nem derivációs természetű nyelvtani elemek (önálló szavak, körülírással formák, *nélkül* névutós, *nélküli* névutómelléknéves, *-mentes* képzőszerű utótagos szavak, összetett szavak) (H. Varga 2006).

---

* H. Varga Márta PhD, Károli Gáspár Református Egyetem, mzsvara@t-online.hu

I. Morfémaszintű elemek

1. A birtokos személyjelek

A birtokos személyjel fő funkciója a birtokos jelzése: az, hogy a szótóban megnevezett birtokot – a személyjel által kifejezett – egy vagy több első, második vagy harmadik nyelvtani személyhez (mint birtokoshoz) kapcsolja.

A birtokos személyjelek általában elég nehéz feladat elé állítják a magyarul tanulókat. Már a nyelvtanilag helyes forma megalkotása érdekében is meglehetősen sok mindent kell tudniuk, többek között például azt, hogy a birtokos személyjelek grammatikai funkciót betöltő szóvégi toldalékok, szemben a magyartól legtöbbször eltérő tipológiájú anyanyelvükben vagy más, korábban tanult indoeurópai nyelvben megszokott birtokos névmásokkal (például angol *my house*, német *mein Haus*, olasz *la mia casa*, orosz *moj dom*); vagy azt, hogy ezek a végződések más toldalékok (képzők, jelek, ragok) társaságában komplex jelentéstartalmak kifejezésére is alkalmasak (például *bázatokban*; *barátságunkért*); vagy a 3. személyű birtokosra utaló jel esetén azt is, mikor használjuk a személyjel *j*-s, illetve *j* nélküli változatait: *-A* vagy *-jA* (*ablaka* vagy *ablakja*); *-Uk* vagy *-jUk* (*szótáruk* vagy *szótárjuk*). Mi, magyar anyanyelvű beszélők intuitív módon alkalmazunk "titokzatos"-nak tűnő szabályokat, anyanyelvi kompetenciánk ugyanis pontosan eligazít bennünket a helyes használatot illetően. Mivel a nyelvhasználat tekintetében teljes érvényű szabályokat általában nem vagy csak nagyon ritkán tudunk megfogalmazni, ebben az esetben is csak az alapvető tendenciák megfogalmazására vállalkozhatunk.

Időzzünk el egy kicsit a 3. személyű birtokjeleknél! Ez a személy (egyes és többes számban is) mind formáját, mind funkcióit tekintve különös figyelmet érdemel. Míg az első két személy esetén a végződések egyértelműen és kizárólagosan jelölik a birtokost, például *családom*: a birtokos egyes szám 1. személyű (*én*); *kabátod*: a birtokos egyes szám 2. személyű (*te*); *labdánk*: a birtokos többes szám 1. személyű (*mi*); *tanárotok*: a birtokos többes szám 2. személyű (*ti*), addig az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel, az *-(j)A* egyszerre különböző birtokosokra is utalhat, pl:

- egyes számú 3. személyű, főnévvel kifejezett birtokosra, például *János élete vidám*.
- egyes számú 3. személyű, névmással kifejezett birtokosra, például *Az (ő) élete vidám*.
- a beszédszituáció szerinti egyes számú 2. személyű, magázó birtokosra, például *Milyen az (Ön, a Maga) élete?*
- többes számú, 3. személyű, főnévvel jelölt birtokosra, például *A magyar emberek élete nehéz*.
- a beszédszituáció szerinti többes számú 2. személyű, magázó birtokosra, például *Milyen az Önök, a Maguk élete?*

A többes számban álló birtokosok esetén (például “A magyar **emberek** **élete** **néb**” mondatban) az *-(j)A* személyjel csak a birtokos 3. személyű voltára utal, és nem ad információt a birtokos többességről. Ebben a szerkezetben erre nincs is szükség, hisz a főnévvel megnevezett birtokoson a többesjel világosan jelzi a többes számot. Megjegyzem, az **emberek életük* egyeztető szerkezet nem ismeretlen a régi nyelvben és mindmáig él egyes nyelvjárásainkban is (*az apostoloknak szavok, az embereknek munkájok, juboknak nyájok, seregeknek urok, a bírák házok, a ballgatók fülök* stb.).

Amennyiben a többes számú 3. személyű birtokos és az (egyes számú) birtok külön mondatban (vagy tagmondatban) szerepel (ez az ún. visszautaló, kontextuális 3. személy), akkor a (tag)mondatban egyedül álló birtok visszautal a korábban megnevezett, többes számú birtokosra (így biztosítva a kontextuális kohéziót), ezért a személyjelnek is többes számban kell állnia, például *János és Erzsé Budán laknak* (ez a kiinduló mondat, amelyben megnevezzük a következőkben birtokosként szereplő személyeket). *Az életük kiegyensúlyozott. A házuk egy csendes kis utcában áll. Két gyerekük van. A fiuk iskolás, a kislányuk még óvodába jár. A gyerekek a vakációt mindig vidéken, a nagyanyjuknál töltik* – a többes számú 3. személyű birtokos személyjelek arra utalnak, hogy egynél több birtokos (*János és Erzsé*, illetve *a gyerekek*) birtokairól beszélünk.

Ez ellen a szabály ellen a magyar anyanyelvű beszélők is gyakran vétenek, különösen gyakran fordul elő az, hogy a kontextuális 3. személyű birtokszóval helytelenül utalnak vissza a korábban megnevezett (egyes vagy többes számú) birtokosra, például *A kormánypartok szemére vetették, hogy az elmúlt négy esztendőben adósságokat balmoztak fel. A szemére vetették azt is, hogy...* A második mondatban lévő, egyes számú birtokosra visszautaló *szemére* birtokszó használata ebben a kontextusban helytelen, hiszen a kiinduló mondatban szereplő birtokos többes számú (*kormánypartok*), ebben az esetben tehát a *szemükre* alak lenne kívánatos.

Annak ellenére, hogy az alárendelő szóösszetételek morfológiaiailag általában jeletlenek, akadnak közöttük is (az alárendelés milyenségét raggal, jellel) jelöltek. A szóösszetételek előtagján a jelek közül legtöbbször a birtokos személyjel fordul elő, ritkábban a többes szám jele (például *bolondokháza*), és a fokjel is (például *felsőbbrendű, nagyobbbrézt*). A birtokos személyjeles szóalakok között alanyi és tárgyi alárendelt összetett szavak vannak. Alanyi alárendelések például *agyafürt, agyalágyult, divatjamúlt, felemás, eszeveszett, fékeveszett, ügyefogyott, okafo-gyott, bítehagyott, biteszegett, kedveszegett, magvaváló, nyakatekert, szárnya-szegett, színehagyott, vérehagyott*; tárgyi alárendelések például *szavatartó, fej(e)-vesztett, fékevesztett, párjavesztett, talajavesztett*.

A fenti összetételekben szereplő, valójában egyes számú birtokosra utaló jelek nem módosíthatók: nemcsak az összetételt alkotó két szabad formának, hanem a közöttük helyet foglaló kötött morfémának is változatlanul kell maradnia visszautaló helyzetben is. Amennyiben ezekben az összetételekben az egyes számú 3. személyű *-(j)A* birtokos személyjelet a logikai egyeztetés végett például többes szám 3. személyűre cseréljük, agrammatikus formákhoz jutunk, például **felük-más, *ügyükfogyott, *színükhagyott, *fékükvesztett*, mert ezek a kifejezések már

lexikalizálódott formává váltak. Kivételt csak azok a névmási előtagú birtokos jelzős összetételek jelentenek, amelyekben a birtokos személyjel a névmás szerves részeként mind szintaktikailag, mind szemantikailag aktualizálható. Ezekkel lehetséges egyes és többes számú birtokosra is utalni, például *magamfajta*, *magadfajta* stb.; *magamforma*, *magadforma* stb.; *magamszerű*,/ *magunkszerű* stb.

2. Az -é birtokjel

Az -é birtokjeles alakok (például *a könyv a tanáré*) is birtokviszonyt – tulajdonítást, birtoklást – fejeznek ki. Velcsovné szerint „Jelentésmódosító szerepük abban áll, hogy a szótóvel megnevezett személyt vagy dolgot a hallgató számára ismert birtokszó birtokosának mutatja” (Bencédy et al. 1991: 187). Szerepük ellentétes a birtokos személyjelekével: míg azok a birtokosra, az -é birtokjel – a birtokost megnevező szóhoz járulva – a birtokra utal vissza. A *(könyv) a tanáré* típusú szerkezetben a birtokszó *(könyv)* ismert, az állítás lényege a birtokos személye *(tanár)*. A birtokjeles szóalak – amely általában főnév, de lehet értelmezői helyzetű, birtokos viszonyban egyeztetett melléknév is, például *a könyv a diáké*, *az idősebbé*; *a torta a lányoké*, *mind az öté* – jelentése egy birtokos szerkezet (szintagma) jelentésével egyenértékű, a birtokos jelzős szerkezet redukciójaként jön létre. A birtokjeles főnév utal a birtokosra és a birtokra is, de természetesen csak egy jeltárgya van (*a diák könyve* = *a diáké*, *a diák könyvei* = *a diákéi*). Mivel az -é birtokjel a közlésből elhagyott birtokszó jelentését helyettesíti, ezért az -é birtokjeles szó generálása a birtokos jelzős szerkezetből összevonással (redukcióval) történhet úgy, hogy a birtokot kifejező nominális szintagma tövét -é-vel helyettesítjük, minden más morféma megmarad, például:

az én(gyönyörű szép háza)mban

az eny-é-mben,

többszörös birtokviszony esetén pedig:

az én(falu)m(tornyá)ban

az eny-é-m-é-ben (vö. Lotz 1976: 185–190, Jakab 1985: 410).

Mivel az -é birtokjel – a birtokos megnevezése mellett – visszautal az általunk már ismert birtokra is, ezért az -é birtokjeles szó alkalmas a teljes birtokosjelzős szintagma helyettesítésére. A fenti jellemzésekből az -é legmarkánsabb jelentésbeli jegyének az indirekt denotatív jelentés tűnik, mindez pedig arra a következtetésre engedti jutni Mártonfit, hogy „az -é csupán átmenet a tő- és toldalékmorféma között, s a jelszerű toldalékmorféma-archoz névmásszerű törmorfémaarc társul. (...) tehát nem [vagy nem tisztán] toldalékmorféma az -é” (Mártonfi 2004: 69).

Erős jelentésmódosító szerepe miatt a szakirodalomban egykor éles vita folyt az -é jelvoltáról. Korábban ragnak tartották a birtokos szerkezetre emlékeztető tulajdonsága és feltehetőleg (lativus)ragi eredete, valamint a latin genitivussal való megfeleltetése miatt. Később néhányan a képzőként való megítélése mellett foglaltak állást annak alapján, hogy az -é birtokjellel ellátott főnév a szótó jelölte fogalmon kívül álló, de ahhoz hozzátartozó dologra vonatkozik, vagyis a birtokjeles szó-

alakban az alapszó jelentését szinte elfedi az -é utalása. Ennek ellenére a jelek közé soroljuk kapcsolódási, pozicionális tulajdonságai következtében, hiszen új szótári szót nem hoz létre, csak alparadigmát indít, és sohasem előzheti meg a -*k* többesjelet (például *a diákoké*), a birtoktöbbsesítő jelet (például *a diákjaié*), valamint a birtokos személyjelet (például *a diákomé*), vagyis csak ezek után következhet.

Az *enyém, tied, övé* stb. – korábban birtokos névmásnak nevezett – névmások tulajdonképpen -é birtokjeles valódi személyes névmások (birtokjelezésük történetileg mutatható ki, vö. *en-é-m, ti-é-d, őv-é-0* stb., l. Sipos 1991: 375–376), amelyek a névmási tartalmat mint birtokost, birtoklót jelölik. Ezek a névmások – eltérően az indoeurópai nyelvek birtokos névmásaitól (például angol *my table*, német *mein Tisch*, olasz *il mio tavolo*, orosz *moj stol*) – a birtokszó jelzőjeként csak nyelvjárásokban használatosak (például *enyém asztal*); a magyarban ehelyett a személyes névmással mint ragtalan birtokos jelzővel, főleg pedig a birtokszón lévő birtokos személyjellel szoktunk rámutatni a megfelelő jelentés- és mondattani viszonyra, például *az (én) asztal-om*. Az *enyém, tied, övé* stb. tehát nem birtokos névmások (ahogyan nem az a *valakié, azé* stb. sem; funkcióját tekintve akár birtoknévmásnak is nevezhetnénk), hanem a személyes névmások alakrendszerének a részei; természetesen utalhatnak több birtokra is: *enyém ~ enyémek, tied, övéi* stb. (vö. Lengyel 1997).

II. Szintagmaszintű elem: a birtokos jelzős szerkezet

A hagyományos magyar nyelvtanítás a birtokos szintagmát alárendelő szerkezetnek tekinti, amelyben a birtok az alaptag, a birtokos a bővítmény, például *a ház teteje, a fiú könyve*. Az alárendelő birtokos jelzős szerkezet két főnév vagy főnévi értékű szó (például *a te dolgod* – főnévi névmás; *itt az ideje befejezni* – főnévi igenév; *a szép fogalma, a hogyan kérdése, mennyinek a fele* – aktuálisan főnévi értékű szó, ún. grammatikai főnév) között jöhet létre.

A birtokos szerkezetben a birtokos személyjelnek összetett funkciója van. Helyzete révén – azáltal, hogy mindig a birtok a töve – a birtokot jelöli (*könyve*), jelentésszerkezete révén pedig – mely számot és személyt ad meg, egyeztetve a birtokossal, valamint a birtoklás sematikus viszonyát jelzi – a birtokon jelöli a birtokost, például *a könyvem* (E/1.), *a könyved* (E/2.), *a könyve* (E/3.). A birtokos személyjel mindig főnévnek a toldaléka a birtokos számának és személyének jelölőjeként.

A birtokos szerkezetben a birtokos vagy nominativusban van vagy dativusban, tudniillik a genitivusi funkción ez a két névszói eset osztozik, nem lévén az esetragok között valódi genitivusrag. Ha a birtokos nominativusban áll, akkor a szórend szigorú (ez az ún. szoros szerkezetű birtokos szerkezet): a birtokosnak meg kell előznie a birtokot, és a birtoknak nem lehet névelője (például *báztető, a ház teteje*). Ha a birtokos dativusban áll, a birtokos kétszeresen, a birtokon és a birtokon is jelölve van (például *a háznak a teteje*). A dativusrag csak a hozzátartozást jelöli, és annak is csak másodlagos jelölője, mert elsőrendű jelölője a birtokszóhoz tett birtokos személyjel. Ebben az esetben a sorrend nem kötött, és a birtoknak általában van névelője (például *a háznak (a) teteje, (a) teteje a háznak*), amely a

dativusragon és a birtokos személyjelen felül még külön jelöli az említettséget vagy a beszélő és a hallgató előtti ismertséget. A névelőhasználat ugyan nem kötelező (például *Látogatásának 0 célja ismeretlen, Válaszomnak 0 végére értem, A tavasz a természet megújulásának 0 birdetője*), de annyira hozzátapadt az efféle jelzős szerkezetek megszokott formájához, hogy a szerkezet tanításakor is érdemesnek tűnik a ragot és a névelőt (*-nAk a/az*) egységként kezelni. Amint a fenti példákban is nyilvánvaló, a nominatívusos szerkezet általában szorosabb viszonyt jelez a két összetevő között, a dativusos szabadabbat, illetőleg a birtokszavától elszakadt dativusragos főnév már nem is jelző, hanem önálló, szabad mondatrész (minderről részletesebben l. a III. pontot).

A fentiek értelmében a magyarban a birtokos szerkezet háromféle (alak)változatban létezik, a *-nAk* rag és a birtokos személyjel megléte vagy hiánya függvényében: (a) jelöletlen, összetett szónak minősülő forma: *báztető*, (b) egyszeres jelölési forma: *a ház teteje* és (c) kétszeres (legteljesebb) jelölési forma: *a háznak a teteje / teteje a háznak*. A három változat között nem teljesen szabad az átjárás (ahogyan erre a fenti példásor láttán joggal következtethetnénk). Az alábbi példák azt jelzik, hogy általában nem lehet szabadon helyettesíteni az egyiket a másikkal: (a) *a fiú(nak a) keze* ® *fiúkéz*, (b) *a lány(nak az) apja* ® **lányapa*; *a lány(nak az) anyja* ® *lányanya*. A *fiúkéz* *fiú* előtagja nem 'egész' jelentésben funkcionál, a 'rész' grammatikai párrjaként, hanem 'fiús, fiúra jellemző' jelentésben, például a *lánykéz* 'lányos kéz' kifejezéssel szembenállva. A *lányapa* értelmezhetetlen szó szerkezet, a rég. *lányanya* jelentése pedig 'házasságon kívül született gyermek anyja' (vö. Tolcsvai 2006: 64).

Ezek a szerkezetek nehezen vezethetők vissza egyetlen alapjelentésre, mert vélhetőleg nem egyetlen fő jelentésből alakultak ki. A sokféleség egyrészt abból adódik, hogy „a magyarban szinte beláthatatlan azoknak a főneveknek (ritkábban más szófajoknak) a száma, amelyek egymással birtokviszonyra léphetnek, és ez beláthatatlan számú kombinációt eredményez, másrészt meg a nyelv analógiás fejlődése az alapkategóriákat minduntalan áthágja, s ezáltal átmenetek, kategóriák közötti érintkezések, kereszteződések keletkeznek” (Hadrovics 1969: 139). A tulajdonviszonyokon, a tényleges birtoklásán kívül számos egyéb jelentésük lehet. A fő jelentéstípusok elkülönítéséhez érdemes Hadrovics osztályozását (1969: 139–176) tekinteni kiindulópontnak. Az általa elkülönített osztályok a következők:

(1) A birtokos is, a birtok is különálló egész, amelyek között valamilyen összetartozás figyelhető meg (például tulajdonlás, rokonság): *a gazda tehené, a fiú anyja*. Tolcsvai számára (2004) ez a viszony szemantikai szempontból meglehetősen lazának tűnik, hiszen ez a megnevezés számos más összetett nyelvi kifejezésre érvényesíthető, ráadásul az „összetartozás” nem utal e viszony (a birtokos jelzős szerkezetek) jellegzetesen aszimmetrikus jellegére, ti arra, hogy az alárendelő szintagmában az alaptagnak nevezett tag irányító szereppel rendelkezik, illetőleg a birtokos hierarchiája általában nem cserélhető fel, például *a fiú keze* – **a kéz fiúja* (vö. Tolcsvai Nagy 2004: 391–392).

Tény, hogy bizonyos főnevek már alapjelentésükben is utalnak valamiféle – rokonsági, családi, baráti – „összetartozás”-ra, például *apa, anya, báty, öcs, nővér,*

bűg, férj, feleség, barát, kolléga. Ezeknek a főneveknek a szemantikai szerkezetében eleve benne foglaltatik a „kiegészülésiigény”, amely szintaktikailag a birtokos személyjel használatában realizálódik. A ’valamihez tartozást’ jelentő, egy birtokos meglétét eleve feltételező relációfogalmak a megnyilatkozásokban önmagukban tehát nemigen fordulnak elő, csak birtokos személyjeles formájukban. Vannak főnevek, amelyek eleve csak birtokos személyjeles alakban léteznek a nyelvben, abszolút alakkal nem rendelkeznek, például *fia, lánya, széle, eleje, közepe, vége, színe-java, visszája, fonákja, csínja-bínja*. Ezekben a nyelv már morfológiai eszközökkel is jelzi, hogy a főnév jelentése kiegészítésre szorul. Velük szemben más főnevek a valóság tárgyait a többi tárgyhoz fűződő viszonyuktól függetlenül írják le, például *férfi, nő, fiú*. A birtokos személyjel megjelenése mindig arra utal, hogy a vele ellátott főnév valamilyen kapcsolat részesévé válik, így szintaktikailag kiegészítést igényel. Ez a viszony a birtokos szerkezetben válik explicitté, amelyben a viszony másik pólusát leggyakrabban a birtokos jelző nevezi meg.

(2) „rész – egész” viszony: az egész a birtokos, a rész a birtok, például *a tők szára, a bor literje, a fiú keze*;

(3) az „eredet – eredmény”, „ok – okozat” viszony: az „eredet” és „ok” kifejezője a birtokos, az „eredmény” és „okozat” kifejezője a birtok, például *a nap fénye, a tében teje, a költő versei, a fájdalom könnyei*;

(4) a cselekvés és kapcsolatai

(a) a cselekvés a birtok: *Zalán futása, a búza cséplése, a társadalom kivetettje, a szónok mondanivalója*,

(b) a cselekvés a birtokos, a birtok pedig a cselekvés valamilyen logikai meghatározója (külső körülménye, előzménye, velejárója stb.), például *a tett színhelye, az ebéd ideje, a baj oka, a kísérlet célja*;

(5) a birtokos és a birtok között fogalmi fölé- és alárendeltségi viszony van, illetve lényegbeli vagy képzelt azonosság áll fenn, például *karácsony ünnepe, az író egyénisége, Kossuth arcképe, a hold tányéra, a féltékenység ördöge*.

Ezen főosztályokon belül számos alosztályt, továbbá kisebb-nagyobb csoportot lehet elkülöníteni.

III. Szintaktikai birtokviszony: a birtoklásmondat

Mivel az uráli nyelvekben nincs az alapnyelvből örökölt ’habere’ jelentésű ige, a birtoklás tényét vagy annak hiányát a ’van, létezik’, illetve a ’nincs, nem létezik’ igével, a birtokost az azt jelölő névszónak többnyire valamilyen esetragos alakjával, a birtokot pedig gyakran birtokos személyjeles névszóval fejezik ki, például *a tanárnak van könyve. A nekem van (nincs) szerkezet jelentése tehát ’számomra van (nincs); hozzám tartozik (nem tartozik)’*. E szerkezetek a tanárnak, nekem stb. tagját a magyar nyelvtanítás régóta birtoklást kifejező részeshatározóként értelmezte, és dativus possessivusnak nevezte. A mai magyarban ’habere’ jelentésben a *bír, birtokol* és a *rendelkezik valamivel* igék is használatosak, és a *tart* igenek is van ilyen jelentése, például *lovat tart*.

A létigét tartalmazó *babeo*-szerkezetek két- illetve háromtagú szerkezetek. Ez a szerkezet az 1. és a 2. személyekben (semleges mondatokban) két tagból áll, például (*nekem / neked*) *van / nincs könyvem / könyved*, a 3. személyekben, amennyiben viszont a birtokost tartalmaz főnév jelöli, három tagból áll, például *Péternek van / nincs könyve, a diákoknak van / nincs könyvük*, ha viszont a 3. személyű formák kontextusba ágyazódnak (vagyis az előző (tag)mondatok már megnevezték a birtokosokat), a konstrukció természetesen kéttagú, például *János nagyon szórakoztató ember. Van humora. Péter és Anna csak öt éve házasok, de már van két gyerekük*. Ezeket a birtoklásmondatokat tekinthetjük a birtokos szerkezetek kettészakított, aktuálisan kétpólusú alakulatainak, melyeknek birtokos tagját legcélszerűbb birtokos részeshatározónak nevezni.

A birtokos jelző és a birtoklást kifejező részeshatározó (dativus possessivus) sokszor érintkezik egymással, ugyanis a birtokos szerkezetekben a birtokos személyjelű főnévnek a birtokos jelzőn kívül más mondatrész is lehet kiegészítője, például az úgynevezett birtokos részeshatározó (dativus possessivus). Ilyenkor a *-nak* ragos birtokos szó lazább kapcsolatba kerül birtokszavával. Ez akkor történik meg, ha:

- a birtokszó külön főhangsúlyt kap: *A lányoknak a 'születésnapjuk volt tegnap, nem a névnapjuk*;
- a birtokos és a birtok közé egyéb mondatrészek (például az állítmány) vagy a mondat szerkezet szempontjából szervesen elemek (módosítószó, partikula, tagadószó) ékelődnek be: *Kovácséknak Agárdon van (a) nyaralójuk, Pistának drága az ideje, A barátnőmének feltehetőleg a fiuk volt itt*.

A laza birtokos szerkezetek jellegzetessége, hogy (a) bennük a birtokos sohasem fordulhat elő rag nélkül, (b) a *-nak* ragos birtokosra az állítmány segítségével (és nem a birtokszóval) kérdezzünk, például *Kiknek volt a születésnapjuk?*, *Kiknek van Agárdon nyaralójuk?*, *Kiknek volt itt a fiuk?* A birtoklást kifejező részeshatározó – kétpólusú bővítményként – egyrészt birtokszavához kapcsolódik, másrészt viszont az állítmány bővítményeként jelenik meg és (c) a birtokos és a birtokszó kapcsolatban vannak ugyan egymással, birtokos szerkezetet alkotnak, de kapcsolatuk nem annyira szoros, mint a korábbi jelzős szerkezetek tagjaié. A dativusragos birtokos „minden távolodás esetén veszít genitívusi funkciójából és közeledik ahhoz, amit legcélszerűbb birtokos részeshatározónak neveznünk” (Eleki 1993: 37). A 2000-ben megjelent *Magyar grammatikában* még mindig olvasható az a 19. század óta létező szabály, miszerint a dativus possessivus mondatokban a többes számú 3. személyű birtokoshoz szabályosan egyeztetjük a birtokot (például *Pistának drága az idejük*), pedig a birtokos jelzős szerkezetekben ilyenkor sohasincs számbeli egyeztetés (például *A Pistának ideje drága*) (vö. Keszler 2000: 451), nem egészen ad naprakész állapotrajzot, tudniillik a mai beszélt (és írott) nyelvben egyre gyakrabban tapasztalható az egyeztetés elmaradása, a kongruencia hiánya, például *Van-e még jövője a fiataloknak?*, *A gyermekeknek az iskolában a helye*, *A szomszéd lakóknak még nem jött meg a gázszámlája*, *A képviselőknek ilyenkor van a legtöbb dolga*. Grétsy ezt a változást egy több évszázados vál-

tozásfolyamat szerves részeként értelmezi, amely a nyelvművelők lassító törekvései ellenére is tovább folytatódik, és már – vélhetően – nem fékezhető meg (Grétsy 2006: 7).

IV. Szemantikai birtokviszony: a birtokos melléknévi összetételek

Azok a melléknévi jelzős szerkezetek tartoznak ebbe a kategóriába, amelyek esetében transzformációval (is) igazolni lehet, hogy valóban birtoklást fejeznek ki. Alaki kitevőjük olyan toldalékmorféma (képző), amelynek nem elsődleges funkciója a birtoklás kifejezése, például

1. *-(V)-s* képzős melléknévi összetételek (*piros tetős ház*),
2. *-(j)Ú* képzős melléknévi összetételek (*kék szemű lány*),
3. *-i* képzős melléknévi összetételek (*elnöki beszéd*),
4. *-tlan* (fosztó)képzős melléktalajok (*családtalan ember*).

Mindez természetesen részletesebb kifejtést igényel, amelyet egy másik tanulmányban tervezek ismertetni.

Irodalom

- Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1991. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Elekfi László 1993. Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 35–43.
- Grétsy László 2006. Van-e még jövőjük a fiataloknak? *Édes Anyanyelvünk* XXVIII/5: 7.
- Sz. Hegedűs Rita 2005. Újabb érvelés az *ideje* szóalak infinitívusi bővítményének birtokos jelzői szerepe mellett. *Nyr.* 129: 363–381.
- Jakab István 1985. Mi az *-é* birtokjel szerepe? *Nyr.* 109: 407–414.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lengyel Klára 1997. Töprengés a birtokos névmásokról. *Nyr.* 121: 487–489.
- Lotz János 1976. A magyar {-É} morféma. In: Lotz János: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest. 185–190.
- Mártonfi Attila 2004. Az *-é* birtokjel névmási jellegéről. In: Ladányi Mária–Dér Csilla–Hattyár Helga (szerk.): *“...még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 64–73.
- Sipos Pál 1991. A birtokos névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 375–377.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. Vázlat a birtokos szerkezet jelentéséről. In: Csepregi Márta–Várady Eszter (szerk.): *Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára*. Urálsztikai Tanulmányok 14. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 390–397.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *ÁNyT.* 21: 43–70.
- H. Varga Márta 2006. *A magyar fosztó- és tagadóképző*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.